

Ferencz József
unitárius püspök

EMLÉKEIMBŐL

IRTA:
FERENCZ JÓZSEF
UNITÁRIUS PÜSPÖK.

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰVT. R.-T.
CLUJ-KOLOZSVÁR,
1925.

Emlékeimből.

Közel a 90 évhez, mert 1835. aug. 9-én születtem, nemde bőven lehetnek emlékeim? Vannak is. Ezekből kívánok itt néhányat följegyezni. De hol kezdjem? Én 4 éves koromtól kezdhetem, mert már ez időből van, még pedig szomorú emlékem. Mint élénk és virgonc gyermek a konyhában ugrándozva, beleütköztem a cselédbe, akinek egy forró vízzel telt fazék volt a kezében s úgy leforráztam magam, hogy a jegyét most is hordozom a mellemen és karomon. Akkor az égést nem tudták oly könnyen gyógyítani, mint most. Az orvos által rendelt gyógyszer nemhogy enyhítette volna, de még növelte fájdalmamat. Hetekig feküdtem s hogy az égési sebeket el ne dörzsöljem, édes anyám hetekig ott virrasztott álmatlanul beteg ágyam mellett kezeimet lefogva. Ezt az anyai szeretetet később is gyakran tapasztalva, az én szívemben is oly erős és mély gyökeret vert az édes anyám iránti szeretet, hogy azt halálig megőrizem s éppen azért jegyeztem fel, mert szeretném, ha ezzel példával szolgálhatnék más gyermekeknek is az édes anyjuk iránti szeretetre. Hiszen kit és mit sze-

rethet az, aki még édes anyját sem szereti? Szeretet nélkül pedig mi az élet? Zengő érc és pengő cimbalom, amint a zsoltár mondja.

Tanuló koromból már több emlékem van. 1841 ben, 6 éves koromban hoztak és adtak be szülőim a kolozsvári unitárius kollégiumba. Nevezetes év ez egyházunk történetében, mert több reform mellett ebben az évben lett a latin helyett tannyelvű iskoláinkban a magyar nyelv. Nincs miért mondjam, hogy e reform, melynek több másokkal együtt a tanügy körül szerzett érdemeivel egyik főszóvivője Brassai volt, mily előnyös volt nemcsak a tanulásra, hanem a nemzeti érzés fejlesztésére és a műveltség előmozdítására. Én tehát már magyarul tanultam minden tárgyat. Olvasni és írni különben már 6 éves koromban tudtam, mert erre nőtestvérem megtanított otthon.

Az 1848. évi mozgalom engem az iskolában ért. Emlékszem, hogy amikor a Redoutban tartott országgyűlésen az Unió kimondatott, mily Éljen kiáltásokkal jártuk végig az utcákat, hány-szor világítottuk ki az ablakokat s törtük be azokat, amelyek nem voltak kivilágítva és mily örömünk telt be benne, ha az országgyűlés jelesei közül a nagy Wesselényit, Bethleneket, Keményeket stb. az utcán meglátva, megéljenezhattük.

Az Unióban Erdély is Magyarországgá lett s a pozsonyi országgyűlésen oly törvények hozat-

tak és erősítették meg V. Ferdinánd király által, ezek között a XX. törvénycikk által az unitárius vallás Magyarországon is törvényesen bevett vallásnak nyilvánított, amelyek alkotmányát biztosították s magyar miniszterium nevezetett ki. De az osztrák kormány az 1848 iki törvények által meghiusulva látván azon 300 év óta ápolott törekvését, hogy Magyarországot az osztrák tartományokba beolvassza, kieszelte, hogy a beteges és különben is hajlott koru V. Ferdinándot lemondattván, az ifjú Ferenc Józsefet ültette trónra, aki nem érezvén magát kötelezettnek az 1848-ban hozott törvényeket megtartani, az alkotmányt eltörölte, fegyvert fogott a nemzet ellen s a más nemzetiségűeket felbújtatván, ezekkel igyekezett uralmát biztosítani.

Jött az 1848. évi szabadságharc, amidőn a jogaiban megtámadott nemzet az osztrákokkal szemben több diadalmas csatában győztes maradván, a debreceni országgyűlésen a függetlenséget is kimondotta. De erre az osztrák császár az oroszokat hívta segítségül. A nemzet ugyan ezekkel szemben is több csatát megnyert, de végre azoknak nagy száma legyőzte s kénytelen volt magát megadni, fegyverét letenni és meghódolni az oroszoknak Világosnál, tehát itt sem az osztrákoknak, hanem az oroszoknak hódolt meg.

Én már akkor 13 éves gyermek természetesen fegyvert nem foghattam, mint a na-

gyobb deákok, akikből aztán sok el is esett a csatateren, de mivel ezek a kollégium udvarán katonai gyakorlatokban oktatást nyertek, azokat én is figyelemmel kísérve, a tanítás pedig az iskolában megszünvén, ahogy hazamentem, a falusi magyar ifjakat én is oktatni kezdettem a katonai gyakorlatokra, amiért majdnem meglakoltam, mert a falu nagyobb része román volt, akik ezt nem jó szemmel nézték, amihez közbejött még, hogy a biránk a szomszédos román gazdával a szántásnál összeveszvé, reálott s a lábán meg is sebesítette. Erre lett nagy lárma a faluban, félreverték a harangot. Nekem menekülni kellett a faluból s egy nagybátyámmal Agyagfalvára, onnan nőtestvéremhez Hidvégre, de innen is menekülnünk kellett Háromszékre s ott is maradtam, amíg Bem megtisztította az országot az osztrákoktól. Csak azután jöttem haza.

Agyagfalván és Háromszéken szerzett élményeimre és tapasztalataimra nem terjeszkedem ki. Pedig különösen az agyagfalvi gyűlés lefolyásáról sok kedves emléket őrzök. De miután hazajöve az iskolába, Kolozsvárra nem jöhöttem, mert az akkor katonai kórház volt, 2 évet ott-hon töltöttem s édes anyámnak a gazdálkodásban, amit tudtam, segítettem. De édes anyámat, apám akkor már nem élt, anyai szeretete ismét arra indította, hogy engem minden áron az iskolába beküldjön, ahol 1855-ben a gimnáziumot

végezve, ugyanez évben 20 éves koromban fel is szenteltetem s a kolozsvári egyházközség segédlelkésze lettem. Ennek a szabálytalan, sőt törvénytelen eljárásnak a megértésére szükségesnek tartom az akkori helyzetet megismertetni.

Fennebb már említettem, hogy az oroszok segítségével győzelmessé lett I. Ferenc József az alkotmányt eltörölte. Mellőzve önkényű uralkodásával megkezdett bosszuálló tetteit, ezek között 13 dicső tábornokunknak Aradon kivégzését, amelyek Magyarország történetkönyvében vérbetűkkel vannak feljegyezve, itt csak egyházunkra vonatkozó szintén bosszút lihegő rendeleteire hivatkozom. Székely Sándor püspökünk, 1852-ben meghalván, többszöri kérésünkre sem engedélyezte új püspök választását. Az iskolák számára egy tantervet készítettett, kihagyva abból a magyar történelem tanítását, a főgimnáziumoknál 12 tanárt, algimnáziumoknál 6 tanárt követelvén s ezeknek a fizetését is megállapítván.

Ime itt van magyarázata annak, hogy engem gimnáziumi tanulmányaim bevégzésével 20 éves koromban felszenteltek és segédlelkész lettem s ugyanakkor velem együtt valamivel idősebb két osztálytársamat, Buzogány Áront, Marosi Gergelyt, valamint már akkor két theológiai tanfolyamot bevégzett Pap Mózes és Nagy Lajost is felszentelvén, minket tanárokként mutattak ki, aminthogy tanároknak meg is választottak. Ily

módon aztán sikerült kolozsvári fő, székelykereszturi és tordai algimnáziumaink tanárainak számát valamivel nevelni. Ami pedig a fizetést illeti, hogy ebből is teljesíthessenek valamit a kormány rendelkezéséből, egyházi főtanácsunk 1853-ban minden unitárius lélekre egy ezüst garas adót rótt ki. Egy pár év múlva pedig, 1855-ben a garasos adó megváltása címen közadakozásra kérte fel az egyházközségeket s az összes híveket, aminek eredménye meglepő volt, mert néhány hó alatt mintegy 100.000 frt. biztosított az egyház pénztára részére, részint készpénzfizetéssel, részint kötelezvényileg aláírt összegekben. Természetesen ezzel sem tudott a főhatóság a kormány rendelkezésének megfelelő fizetést adni a tanároknak, de mégis elérték azt, hogy iskoláinkat nem zárták be.

Mielőtt tovább mennék, itt hálával emlékszem meg arról, hogy miután az egyház a fenn említetteket tanároknak megválasztotta, egyszer-mind gondoskodott arról is, hogy erre kellő képességgel bírjanak s mindnyájunkat további önképzés végett külföldi akadémiákra küldött önköltségén. Így jutottam én ahhoz, hogy 1857-ben külföldre menvén, egy évet Göttingában, fél évet Berlinben az egyetemen tölthettem, ahol megszerezhettem a tanárságomra szükséges ismereteket és képességeket, sőt abban a szerencsében is részesültem, hogy 4-ik félévben Hollandia, Belgium, Franciaországon át Angliába is

eljutottam Buzogány Áron barátommal, ahol éppen akkor voltunk Londonban, amikor az angol unitáriusok évi közgyűlésüket tartották, amelyen mindketten mi is köszöntőket mondottunk s marasztottak is, hogy maradjunk ott. Mi szívesen ott is maradtunk volna, annyival inkább, mert arra is gondoltunk, hogy onnan még Amerikába is elmehetünk, de az osztrák—olasz háboru miatt haza kellett jönnünk, mert Steinthal unitárius lelkész, aki Angliából mint Kossuth megbízottja Erdélyben s itt Kolozsvárt is járt, az itteni viszonyokról tájékozást szerezni magának s erről Kossuthot értesíteni, a közgyűlésen velünk találkozáva, figyelmeztetett, hogyha egy hét alatt nem megyünk haza, az út el lesz zárva, mivel itt a forradalom kitör, az olaszok segítségével remélvén Magyarország felszabadítását. Különben főhatóságunk is azt kívánta, hogy tanári székeinket 1859-ben foglaljuk el. De ezen a gyűlésen már elhatározták, hogy alapítványt tesznek magyar unitárius ifjaknak az öök tanintézetükben tanulására, amit aztán többen is élveztek s ez most is folyamatban van. Manchesterben is van mindig egy theologusunk a Miss Sharpe Emilia alapítványán.

Öt hetet töltvén Angliában, ahol költségeinket az angolok fedezték, s Londonban a mennyire a nevezeteseket megnézve, Windsorba is kirándulva, 1859. június 22-én Buzogánynyal hajóra ültünk, ahová kikísért Marshal házigaz-

dánk is s ott vettünk tőle búcsut. Nem kis aggodalommal szálltunk hajóra, attól tartva, hogy Isten tudja, mennyi vizsgálaton megyünk keresztül, útközben, míg hazaérkezünk, ,amiért legnagyobb sajnálatomra, Kossuthnak Amerikában tartott összes beszédeit, amelyeket még Berlinben lefordítottam volt, a tengerbe dobtam. De legnagyobb csodálkozásunkra útközben sehol podgyászunkat meg nem vizsgálták, még Pesten sem. Pedig az egész város akkor forradalmi lázban volt. Az ifjak mind katonáknak készültek, de egy este megjött a békekötés hire. Ezzel az osztrák-olasz háboru által hazánk felszabadítása iránti reménye Kossuthnak és a magyar nemzetnek füst és pára lett. Én Marosival jul. 12-én Kolozsvárra indultam, Buzogány még Pesten maradt. Akkor már Nagyváradig jöttünk vasuton, onnan a Biasini gyorskocsin. Érdekes, hogy már a szállodánál várt egy politzár és megidézett másnapra a politziára. Meg is jelentem.

Ott aztán kikérdeztek sok mindenről, amire most nem emlékszem. Arra emlékszem, hogy kérdezték azt is, hogy Kossuth-tal nem találkoztam-e Londonban. De Kossuth tal csakugyan nem találkoztam, erre hát nyugodtan mondhatam, hogy nem. Szemerével azonban többször találkoztunk mindnyájan Párisban, akik akkor magyar tanulók ott voltunk, sőt Szemere többször meghívott teára is, de ezt elhallgattuk s bizonyosan elhallgatták a többiek is, akiket

rendre mind kikérdeztek. Kihallgatásunknak azonban semmi rossz következménye nem lett. Mikor elbocsátottak, kértem az útleveletem, amelyet elvettek volt, mikor hazaérkeztem, mert miután azon minden országban, ahol jártam, a követség láttamozása rajta volt, szerettem volna megtartani, de legnagyobb sajnálatomra nem adták vissza.

1859-ben aztán mint számtanár kezdettem meg tanári működésemet a kolozsvári főgimnáziumban, s másodpap is lettem az egyházközségben. Természetesen igyekeztem mindkét tisztemnek lelkiismeretesen megfelelni s csakhamar 1860-ban a nagy Széchenyi halálával, midőn mintegy tüntetésül minden magyar templomban vasárnapról-vasárnapra gyász-istentiszteletek tartattak s egyházközségünkben én bíztam meg az egyházi beszéd tartásával, mint lelkész oly jó hírnévre jutottam, hogy ezután nemcsak saját hiveink, hanem más vallásuak is gyakran jöttek templomainkba. Különben ebben az időben nem lévén annyi tudományos és ismeretét terjesztő felolvasás, előadás, mint most, midőn elnyomattatásunkban a templom volt az a hely, ahová minden magyar ember az istentiszteletekre örömmel ment enyhületet és vigasztalást találni bújában és bánatában, ez a buzgóság csaknem természetes volt.

Még egy kedves emlékem fűződik 1860-hoz. Ebben az évben kötöttem házasságot Gyer-

gyai Annával, kivel Isten megáldott s akivel Isten különös kegyelméből 64 év után most is együtt vagyunk és együtt élünk.

Még mindig az önkényuralom járma alatt nyögünk. Azonban 10 évi kísérlet s különösen olasz és poroszországi vesztett csatái után a császár is belátva, hogy az önkényuralommal nemcsak Magyarországot soha ki nem békíti, a nép szeretetét meg nem nyeri, de trónját is veszélyezteti, ezért megígérte annak megszüntetését és az alkotmány helyreállítását s ezt 1861-ben ki is hirdette. Ez okmányban általa kihirdetett alkotmány ugyan nem sokat különbözött az önkényuralomtól, de egyházunkra nézve már jelentékenyen hasznos volt, mert a 9 év óta ürességben levő püspöki székek betöltésére utat nyitott s még ebben az évben, 1861-ben Kriza János, mindenki által nagyrabecsült s költői tehetséggel is megáldott lelkészünk választatott meg püspöknek. Helyébe aztán engem választottak meg a kolozsvári egyházközség rendes lelkészének. Ezzel az én sorsom is eldőlt, mert miért tagadnám, mint másodpap, még mindig arra gondoltam, hogy e tisztemtől megválva, előbb-utóbb csak tanár leszek. De most már a számtanárságot is a hittanársággal kellett felcserélnem. Szó sem lehetett tehát többé arról, hogy én a papságtól megváljak, amit nem is bántam meg soha, sőt most még inkább neki feküdtem a hittudománynak, hogy ismereteimet mélyítsem s

1864-ben egy Unitárius Kátét írtam és adtam ki, tekintettel a konfirmációi vallástanításra, melyet az E. K. Tanács is jóváhagyott és amely azóta 10 kiadást ért, még német nyelvre is le van fordítva. Nem mulaszthatom itt megjegyezni azt, hogy amikor az újonnan kinevezett kultuszminiszternél, dr. Wlassich Gyulánál tisztelegtünk, ezt rendesen mindig megtettük Dániel Gábor, később Báró P. Horváth Kálmán főgondnok elnöktársammal, amikor egy-egy új kultuszminisztert neveztek ki, dr. Wlassich a többek között azt mondotta, hogy neki csak egy bensőbb barátja és ismerőse van az unitáriusok közül, Székely Ferenc kuriai bíró, tőle tudakozódván az unitáriusok hitelveiről, ő az én unitárius kátémat adta át neki, amelyet elolvasva, mondhatja, hogy az unitárius vallás szép vallás. Később, 1875-ben „Unitárius Kis Tükör” cím alatt megírtam rövid foglatban az unitárius egyház történetét, hitelveit, egyházalkotmányát és szertartásait, ami szintén három kiadást ért. 1878-ban egy Agendás könyvet, 1900-ban „Hittan”-t írtam unitárius középiskolák számára. Kiadott számos egyházi, temetési s más dolgozataimat itt mellőzöm. Ezeket is inkább csak azért jegyeztem fel, hogy kapcsolatban a Keresztény Magvető 56., az Unitárius Közlöny 34. kötetére, a Summa Universae-nak Derzsi Károly által történt magyar fordítására, a Jakab Elek Dávid Ferenc élete című s több más írónknak hasonlóan

nagybecsű műveire hivatkozva, örömmel emlékezem meg korunkban egyházi irodalmunknak nagymérvű s a multhoz viszonyítva, mondhatni páratlan fejlődéséről. Egyben kérem mindazokat, akik tollat forgatnak, hogy folytassák tovább írói munkásságukat; mert egyházunknak ez lehet egyik hatalmas pillére.

És most visszatérek az alkotmány helyreállítására, amely csak akkor lett teljessé, amikor a király Deák Ferenc, a nagy hazafi, memorandumait, iratait megfontolva, a nemzettel kibékült, amiben bizonyára nagy része volt Erzsébet királynénak is, amikor a magyar miniszteriumot kinevezte s magát 1867-ben megkoronáztatta. Ekkor jutott egyházunk is 1848-ban Magyarországon is bevett vallásnak nyilvánítása gyakorlati érvényesüléséhez, mert addig csak írott malaszt volt az, addig nem volt senki unitárius, sőt ha az is volt, vallását nem gyakorolhatta szabadon. Most ahogy a miniszterium kineveztetett, a kultuszminiszteriumhoz egy tanártársam Buzogány Áron neveztetett ki titkárnak, aki, az erdélyi kormányzék feloszlattatásával több unitárius is Budapestre kerülvén, ezeknek ünnepeken lakásán istentiszteleteket kezdett tartani, 1869-ben pedig éppen az ő fia megkeresztelésére én menvén fel Budapestre, én tartottam ott az első nyilvános unitárius istentiszteletet a reformátusok tanácstermében, amelyet Török Pál ref. püspök rendelkezésemre bocsátott, sőt a

templomot is felajánlotta e célra, de én azt, tekintettel számunk csekély voltára, megköszöntem s nem fogadtam el. Sohasem felejttem el, hogy mily kedvesen fogadott Török Pál, az uriszentvacsora kiszolgáltatásához megkivántató klenodiu-mokkal is kedveskedett. Emlékszem, hogy 13-an vettünk ebben részt. Ezek között egy székely asszony sírva jött hozzám, örömet fejezni ki, hogy több év után vallása szerint vehetett urvacsorát. Utánam még Derzsi József és Péterfi Dénes is tartottak nyilvános istentiszteleteket Pesten, amelyekről a lapok mind kedvezőleg, sőt elismerőleg emlékeznek meg.

De, hogy tovább folytassam budapesti emlékeimet ebből az időből, minthogy hova-tovább mind többen kerültek fel a fővárosba hit-sorsosaink közül, mind élénkebben kezdett nyilvánulni a budapestieknek az az óhajta, hogy legalább egy fiók-egyházközséget alapítsanak a kolozsvári anya-egyházközséggel kapcsolatban. Ez 1875-ben meg is történt, Hajós János min. tanácsost választván meg gondnokának. Lelkészük tehát én lettem és itt érdekesnek tartom megemlíteni, hogy mivel én egyes ágendumok végzésére nem mehettem fel Budapestre, Török Pál ref. püspök szívesen vállalta magára a kereszteléseket, esketéseket és temetéseket s azokat nekem bejelentette, hogy én anyakönyvezzem. 1880-ban már a rendes papság megalapítását és imahelyről való gondoskodását is célul tűzték ki. E végett vallásközönségünk tagjaihoz

és egyházközségeinkhez, valamint angol és amerikai testvéreinkhez felhívásokat bocsátottak ki és segélyökért folyamodtak. Az eredmény meglepő volt. Különösen angol és amerikai testvéreink, akiknek különben én is figyelmökbe ajánlottam az ügyet, megígérték, hogy ők fizetik a lelkészt, csak nevezem ki. Erre ki is neveztem, mert akkor már püspök voltam, amiről hátrább emlékezem meg, Derzsi Károly tordai tanárt, akinek beiktatásán jelen volt Trefort Ágoston kultuszminiszter, a főváros polgármestere, a prot. egyházak képviselői. Derzsi Károly aztán egyházi beszédeivel csakhamar olyan jó hirnevet szerzett magának Budapesten, hogy más vallásuak közül is kezdtetek a mi egyházunkba átállani. Ezek között Perczel Ferenc és neje Kozma Flóra átállásával mondhatni ternót csinált budapesti egyházközségünk, valamint egész egyházunk, — mert megbecsülhetetlen az a szolgálat, amit Kozma Flóra irodalmi munkásságával, szebbnél-szebb felolvasásaival, általában vallásunk és egyházunk ügye iránti meleg érdeklődésével egyházunknak tett már eddig is s adja Isten, hogy még sokáig tehessen.

Derzsi Károly továbbá Hódmezővásárhelyen, ez már előbb megalakult, Fűzesgyarmaton, Polgárdiban új egyházközségeket s ezekkel kapcsolatban több leányegyházközséget alapított. Hátra volt még a templom építése. A hívek most már a lelkészük által is buzdíttatva, ez

irányban kezdtetek tervezni, munkálni. A templomépítésre helyet a főváros nagylelkűen ingyen adott. Ennek kieszközlésében Székely Ferenc buzgó és tevékeny egyháztágé a főérdem, aki később igazságügyi, egy ideig kultuszminiszter is volt. 20—30 ezer frt. csakhamar gyűlt is a templomépítésre, de ezzel építéshez kezdeni nem lehetett. Szerencsére azonban akadt egy vállalkozó, aki magára vállalta, hogy 50 évi haszonélvezet mellett a fővárostól ingyen kapott telken egy 3 emeletes házat s ennek testében egy a szükségnek megfelelő templomot épít a saját költségén. Ez uton jutott az egyházközség Budapesten templomhoz, amelyet 1890-ben okt. 26-án fel is szenteltem. Ez ünnepélyen Angliából is jelen volt Jerson Henrik az Unitárius Társulat titkára, aki a papság szervezése körül is a legnagyobb buzgósággal járt el, hogy ahoz angol és amerikai testvéreink hozzájáruljanak segélyükkel. Jelen voltak ugyan csak Angliából Miss Tagart. Ez a nő volt Angliából, aki atyjával, Tagart Eduard urral 1858-ban először látogatta meg Kolozsvárt. Atyja hazamenő útjukban Brüsszelben mindnyájunk fájdalmára meghalt, de leánya azután is többször meglátogatott. Továbbá Miss Hill Budapestről gróf Csáky Albin, kultuszminiszter, Berzeviczy államtitkár, Viola tanácsnok, a budapesti atyafiak csaknem mindnyájan, a vidékről az erdélyiek részéről is számosan, csak papunk

17 volt ott, az ágostai és ref. egyházak is képviseltették magukat. A templom felszentelésében rajtam kívül részt vett Derzsi Károly, Péterfi Dénes. Angolul is tartott Jerson egy kis beszédet és imát mondott. A templom ma a 3 emeletes házzal együtt a budapesti egyházközség tulajdona, mert az angolok azt a vállalkozó építőtől megváltották, kifizetvén a rajta levő terhet. Emlékeim között talán ez egyik legkedvesebb s meg vagyok győződve, hogy örömmel fogják ezt olvasni e füzet t. olvasói is. De engedjék meg arra kérnem mindnyájokat, hogy ne vonakodjanak semmi áldozattól egyházunk érdekében, mert ime, mit tud teremteni a vasakarat és kitartás.

Fennebb már hivatkoztam püspökké való megválasztásomra. Most annak történetét beszélem el, mert ez nekem édes-keserű emlékeim közé tartozik. 1875. március 26-án Kriza János általánosan nagyrabecsült s országSZerte ismert püspökünk nagyon korán, mert csak 63 éves volt, meghalván, családja óhajtására a gyászimát én tartottam. A Kolozsvárt megjelenő „Magyar Polgár“ című lap hir-rovatában a temetésről megemlékezvén, elég tapintatlanul azt írta: „Ferencz József eltemette elődét“, amiért én ezért az író t meg is szólítottam, mert igazán rossznéven vettem tőle, hogy miért avatkozik bele egy püspök halálával abba, hogy ki lesz utána a püspök. De nevem a lap útján

csakugyan bejárta Magyarország összes lapjait, ami inkább rosszul esett, minthogy örvendétem volna rajta; mert Isten látja lelkemet, a püspökségről sohasem álmodtam s helyzetem még inkább meg volt nehezítve, hogy egyik legjobb barátommal, Pap Mózes-sel, aki már egyh.-főjegyző volt, lettem akaratlanul is versenytárs. A püspökválasztást a főtanács egy évre elhalasztotta. Ez idő alatt természetesen a korteskedés folyt, mind a Pap Mózes, mind az én érdekekben. Barátaimnak és akik a megválasztásomat óhajtották s ezért felkerestek, neveket nem említek, többször is megmondottam, hogy hagyjanak fel velem, mert én beteges is vagyok, nem hiszem, hogy 1—2 évig éljek. Ez idő alatt hivatásomra szükséges készséget sem tudom megszerezni. Aztán itt a tanároknak nagyobb része, akikkel együtt kell intéz-nem az egyház ügyeit, ellenem vannak, mennyire kellemetlen lesz az én helyzetem. A magam részéről óvakodtam, kerültem minden olyan ténykedést, ami azt látszott volna mutatni, hogy ilyen úton és módon mégis csak a püspökségre törekszem. Többen felszólítottak, hogy Székelykeresztúr, ill. Udvarhelyszék egyik kerületében a képviselőjelöltséget fogadjam el. Visszautasítottam. Ágen-dáim kiadását, amit már évek óta sajtó alá rendeztem, elhalasztottam, nem akarván ezzel nevemet a lapokban szellőztetni. Megtagadtam a budapestieknek azt a kérését, hogy ott a fiókegyházközség megalakulván, prédikáljak. Hívtak

Székelyföldre egy párt megesketni. Nem mentem el. Csakis a protestáns egyesület kérését nem utasíthattam vissza egy felolvasás tartása iránt, amit az egyesületnek 1876. május 14-én Kecskeméten tartott közgyűlésén meg is tartottam. Nem mondom, hogy ezzel nem gyújtottam tüzet az én püspökségemért küzdők táborában. De ekkor már azt hittem, hogy a Pap Mózes megválasztása biztosítva van. E felolvasásomra ugyanis a közgyűlésen egy tag azt találta mondani, hogy „ma lett idvessége e háznak“, amiért Debrecenből meg is kapta a dorgálást. A lapok is nagyon elismerőleg nyilatkoztak róla. Álljon itt a „Magyar unitáriusok a külföld előtt“ című közlemény, amely a klagenfurti „Der oesterreichische Protestant“ jun. 10-iki számában a közgyűlést ismertetve, megjelent az „Életképek“ 1876. jun. 29. számában, a többek között ezeket írta: „Ezután következett egy előadás, a mely a magyar protestáns egyesület történetében ércbetűkkel lesz örökre feljegyezve. A távol Erdélyből jött ide unitárius tanár és lelkész Ferencz József, ki a vallásos dogmáknak a hitéletre befolyásáról beszélt s oly módon, amely a jelenlevők szívét s eszét a legmélyebben meghatotta. Sajátságos vonzó erő rejlett az előadásában s egész lényében. Az észszerű hitet, egységes morált s a tettetés nélküli szeretetet tartja a vallás lényegének s nem ismer nagyobb óhajt, minthogy a dogma uralma, mely eddig válasz-

alként állt fenn, lassanként eltűnjön s az emberek egymást Isten gyermekeinek tekintve, közösen boldogítsák. Ezen gondolatok művészi kifejezése fellelkesítette a kedélyeket, könynyeket csalt ki a szemekből s minden jelenlevőben azon lelkes szándékot érlelte meg, hogy ezen dicső vallásért működjenek, küzdjenek és szenvedjenek. Aggok és ifjak óriási éljenzésben törtek ki, midőn a kitűnő szónok bevégezte megható szónoklatát, mely az egyesület évkönyvében s külön lenyomatban meg fog jelenni.“

Következett a püspökválasztás, mely 1876. aug. 27-re volt kitűzve árkosi egyházközségünkben tartott zsinati főtanácsra. Érdekes, hogy amikor a szavazás megkezdődött, elébb a szintén ürességben levő főgondnoki tisztségekre Daniel Gábort és Berde Áront választották meg. A Pap Mózesre szavazók közül többen jöttek hozzám, sajnálatukat fejezve ki, hogy nem reám szavazhatnak s az én reám szavazók közül is voltak, akik hasonló nyilatkozatot tettek Pap Mózesnek. Ezt csak azért hoztam fel, mert ebből nyilván látszik, hogy mindkettőnket egyformán szerettek és becsültek a választók, tehát nem harag és ránkör az egyik ellen, önzés és spekuláció a másik ellen döntötték el az eredményt, ami ezt a választást szerintem különösen széppé és emlékezetessé teszi. Az eredmény az lett, hogy én, a Pap Mózesre esett 50 szavazattal szemben 66 szavazattal, tehát 16

szavazattöbbséggel csakugyan püspökké lettem megválasztva. Amint fennebb mondám, ez a választás nekem édes-keserű emlékeim közé tartozik, mert ki ne örülne, ha 41 éves korában püspöki méltóságra jut, de másfelől mégis fájdalmat okozott, hogy legjobb barátomat ütöttem el attól s ez a fájdalmam csak akkor enyhült meg, amikor meggyőződtem arról, hogy Pap Mózes továbbra is fenn kívánja tartani velem őszintén igaz barátságát. Fenn is tartotta.

Történelmi fontossággal bír az is, hogy a király a püspökké történt megválasztásomat megerősítő okmányt, mely eddig csak az erdélyi szuperintendensnek szólott, most úgy állította ki, hogy hatóságom alá tartoznak a Magyar Koronához tartozó összes országokban lakó unitáriusok. Ezzel lett törvényerejűvé az 1848. évi XX. t.-c., melyben az unitárius vallás Magyarországon is bevett vallásnak nyilvánított. A hűségesküt pedig 1877 jan. 25-én tettem le.

Hazajöveleimmel kapcsolatban még kedves emlékem az is, hogy Sepsiszentgyörgyön kiszálltam, hogy ott éppen akkor tartott első székelyegyleti közgyűlésen részt vegyek. A város végén a polgármester fogadott, azután a megye törvényszéke tisztelgett. Szentiványi Gyula főispán, felejthetetlen barátom szállására vitt. Kolozsvárt pedig az indóháznál Simon Elek polgármester várt és fogadott a tanács tagjaival, az egyházak képviselőivel s kocsiján hozott szál-

lásomra. Egy pár nap mulva gr. Eszterházy Kálmán, főispán szintén küldöttséggel keresett fel, hogy a megye nevében üdvözöljen.

Azt hiszem, hogy senki sem fog csodálkozni, hogy annyi fáradság és lelki izgalom után hazaérkezve, mily jól eső gondolat volt az, hogy most már legalább néhány napig pihenek. Azonban egy körülmény jött közbe, amely nem kis mértékben befolyt arra, hogy kedélyem felfrisüljön s lelkem rugékonyságát visszanyerje s ez az volt, hogy Ferencz József királyunk éppen akkor szeptemberben Nagyszebenbe jövén, kötelességemnek ismertem ez alkalmat felhasználni s magamat bemutatva, hódolatomat kifejezni. Nagyszebenbe utaztam tehát, hol a király szívesen fogadott s több kérdést intézett hozzám egyházunk és iskolánk állapotát illetőleg. A királyi ebédre is meghivatván, ott br. Wenkheim Béla a király személyekörüli miniszterrel s több nagy emberrel megismerkedtem. A király ezután 2-szer járt Kolozsvárt is. Mindannyiszor az én vezetésem alatt tisztelegtek. Egy alkalommal toroczkói hiveink közül egy pár toroczkói öltözetben velünk levén, a királyt nagyon meglepte az őik öltözetük s velök is beszélt. Az első alkalommal iskolánkat is meglátogatta s midőn nevét a látogatók könyvébe beírta a számára készített aranytollal, hozzám fordulva, így szólott: csak a maga nevét írtam be.

Ezek után 49 évi püspökségem alatt szer-

zett emlékeimhez jutottam, amelyek közül egy párt már az előbbieken közöltem, de vannak még olyanok, amelyeket nem hagyhatok megjegyzés nélkül, mindenikről itt természetesen nem számolhatok el. Mikor Szebenből hazajöttem, egy levél várt asztalomon Török Pál ref. püspöktől Bpestről, amelyben értesít, hogy miután egy jóakaró úr az összes protestáns egyházak javára okt. 16-án egy alapítványt akar tenni és átadni, gondoskodjam vallásközönségünk képviseléről. Ezzel az E. K. Tanács Daniel Gábor főgondnok urat és engem bizott meg. Kimondhatatlanul jól esett nekem, hogy püspökségemet egy ilyen ténykedéssel kezdettem meg. Ugy tetszett nekem, mintha az jó omen lenne arra. Az értekezlet okt. 16-án nyílt meg, melyre Magyarország összes protestáns egyházkerületeinek képviselői összegyűltek s Török Pál itt mutatta be azon jóltevőt br. Baldácsy Antal egy róm. kath. főúr személyében, aki birtokait még életében átakarja adni az egyetemes protestáns egyháznak, mégpedig a) pusztuló egyházak megmentése, inségesek segélyezése és különösen építkező egyházak támogatására; b) a szuperintendensek illőbb díjazása és csekélyfizetésű lelkészek dotatiojára; c) a lelkészek özvegyei és árvái sorsának enyhítésére. Azonban az alapítvánnyal annyi feltétel volt egyelőre összekötve, hogy 5 napi tanácskozás után már-már eltávozandók voltunk eredmény nélkül, míg

végre mégis sikerült kiegyeznünk s a szerződést okt. 19-én mindnyájan közjegyző előtt aláírtuk. Az alapítvány jövedelmének élvezetéhez lassanként és fokként jutottunk. Erre nem terjeszkedem ki. Legyen elég annyit mondanom, hogy egyházunknak ez ma is egyik legjelentékenyebb segélyforrása.

Kapcsolatban ezzel kedves emlékeim közé tartozik az, hogy amint a tanácskozásra egybe gyűlt püspökök egy alkalommal közmegegyezéssel együtt ebédeltünk, Kún Bertalan ref. püspök azon indítványt tette, hogy a baráti érintkezés fenntartására ezután évenként egyszer gyűljünk össze s miután az általános helyesléssel találkozott, meg is hívott a következő évre 1877-re Miskolczra. Szept. 18 ra ott egybe is gyűltünk. Az elszállásolást, tisztelgéseket mellőzve, csak a város által rendezett közebedről emlékszem meg, amelyen mintegy 200-an lehettek jelen. A sok pohárköszöntés között egyik felköszöntő személyemet is említvén, kötelességemnek tartottam magam is poharat köszönteni s mivel azzal kezdettem, hogy e pohárköszöntő alól egy hívem sem menthet fel, unitárius hitemmel magam levén egyedül a társaságban, többen felkiáltottak: honnan tudja? hohó! s egy úriember ebéd után azon nyilatkozatomra, hogy ott nincs más unitárius, így szólt: látta-e a főt. úr a reformátusok új templomának középső ajtaján levő felírást s én nemmel feleltem, azt mondá, ne

menjen el addig, amíg meg nem nézi. Megtettem s ott csakugyan ugyanazon felírást láttam, mint a mi kolozsvári templomunkon: *az egy Isten tiszteletére építették*. Amint később megtudtam, egy alkalommal a miskolcziak csakugyan nagy mozgalmat indítottak volt az unitarizmus érdekében. Pohárköszöntésemmel különben az egységet kívántam és éltettem.

Ennél még érdekesebb volt az, hogy délután az Avas nevű hegyre menvén, ott beszélgetés közben Török Pál püspök a többek között így szólt: Ezt a Ferencz Józsit mint unicumot jó lenne spiritusba tenni, mire én megjegyeztem, igaz, hogy unicum vagyok, mert egyedüli unitárius püspök vagyok a világon, de a spiritusba jutni legalább egy pár évig még nem kívánok. Erre Török Pál tréfásan azt mondotta: „Igen, hogy addig a világot elbolondítsd“. Mit értett ez alatt, nem tudom. De annyi bizonyos, hogy több ily találkozása, egybegyűlése a protestáns püspököknek nem volt; sőt a debreczeniek miatt kénytelen voltam a közösen tervezett Protestáns Irodalmi Társaságból is kilépni s azt hirlapilag is kijelenteni, hogy a Társulat megalakulhasson.

Örömmel emlékezem 1868-ban, még papságom idejéből, a lelkiismeret szabadságának s ezzel kapcsolatban egyházunk megalapításának 300 éves évfordulója alkalmából Tordán tartott zsinati főtanácsunkra, amidőn mondhatni, én emeltem ki Dávid Ferencet ismeretlen sírjából

és soroztam a reformátorok közé, amennyiben ezen zsinaton tartott egyházi beszédemben először én hivatkoztam reá nyilván, mint vallásunk reformátorára. 1879-ben az ő 300 éves halála emlékére Székelykeresztúron tartott zsinati főtanácsunkon én emeltem neki szobrot egyházi beszédemben, valamint 10 ezer frtot gyűjtöttem, hogy azzal mint Dávid Ferenc Emlékalappal szintén örökítsük meg nevét egyházunkban. 1910-ben pedig születésének 400 éves évfordulója alkalmából Kolozsvárt és Déván tartott zsinati főtanácsunkra, amelyen Angliából és Amerikából is 100 nál több hitsorsosunk vett részt, ki ne emlékezne a legnagyobb örömmel, aki azon jelen volt, vagy csak a lapokból elolvasta annak lefolyását. Sajnos, hogy azt az emléktáblát, amelyet a dévai hegytetőn levő várbán abba az üregben állítottunk, ahol valószínűleg nemes lelkét kilehelte, csakhamar szétrombolták, mintha még halottaiban sem akarnák megengedni ellenségei, kik az igazságtól félnek, hogy csendesen nyugodjék.

Nem kevesebb örömmel emlékszem a közvetlen püspökségem alatt álló egyházközségekben, valamint a marosi, aranyostordai, küköllői és háromszéki egyházkörökben tartott püspöki vizsgálataimról, az abrudbányai és verespataki, ezeket még mint pap elődömmel Kriza Jánossal, a homorodszentmártoni, gagyai, szentháromsági, szőkefalvi, melyet Paget Jánosné építtetett meg

korán elhunyt fia Olivér emlékére, haranglábi, marosszentbenedeki, füzesgyarmati, budapesti, martonosi, hódmezővásárhelyi, magyarsárosi templomok, Tordán és Kolozsvárt a kijavított templomok, Segesvárt az imaház felszenteléséről, mert mindezek a püspöki ténykedéseim meggyőztek engem arról, hogy hiveinkben él a vallásos hit, ragaszkodnak hitökhöz, áldozni tudnak egyházukért, csak legyen, aki őket erre biztassa és lelkesítse, amit természetesen én sem mulasztottam el erre felhasználni minden alkalommal. De kedvesen emlékszem ezekre a püspöki vizsgálatokra és templomszentelésekre azért is, mert a más felekezetűek is mindenütt a legnagyobb szivességgel fogadtak. Lelkészt is eddig 168-at szenteltem fel, akikből sajnos, több mint 50 elhalt, többen vannak nyugalomban is, de jelenleg szolgálatban levő lelkészeink közül csak 1 van, akit nem én szenteltem fel, több lelkészt én is iktattam be hivatalába s jól esik hinned, hogy ilyenkor tartott beszédeimmal nem csekély mértékben befolytam arra, hogy kötelességeik teljesítése iránti pontosságot és lelkiismeretességet szivök táblájára bevéssem.

Az általam felszentelt s fennebb említett templomok közül kihagytam a bölönit, mert erről külön akarok megemlékezni. Ezt 1895-ben szenteltem fel ugyanez évben Bölönben tartott zsinati főtanács alkalmával, melyen az egyház 40 éves papi és tanári működése évfordulójára

abban a meglepetésben részesített, hogy meglepetésszerűen jubilált. Mert én valóban észre sem vettem azt a készülődést, mely e célból hónapok óta folyt. A sok üdvözlét mellett tömegtelen ajándékkal örvendeztettek meg, a többek között egy gyönyörű palásttal, melyet a nők készítették számomra Párisból hozatott selyemből s ők tették vállaimra is, hogy azzal szenteljem fel a templomot. E jubileum, melynek lefolyása egy külön füzetben le van írva, szintén legszebb emlékeim közé tartozik s valahányszor e palásttal papiszolgálatot teljesítek, mindannyiszor eszembe jut.

Nem emlékezném meg a toroczkói járásban 1884-ben képviselőnek történt megválasztásomról, valamint 1905-ben a főrendiházba történt behívásomról, ha ezek nem vonatkoznának egyházunkra. Én a képviselőséget éppen úgy, mint a püspökséget nem kerestem s nehezen határoztam el magamat arra is, hogy elvállaljam, ezt is csak akkor, amikor a miniszterelnök, Tisza Kálmán keresett meg ez iránt levéllel. Az ellenzékhez tartozó hiveink között is voltak, akik azt rossznéven vették s meg is támadtak érette. De a nagyobb rész még örvendezett ennek, hogy mint képviselő, egyházunk érdekében is nagy szolgálatokat tehetek, amiben igazuk is volt. A képviselőházban ugyan egyszer sem szólaltam fel, de a pénzügyi bizottság tagja lévén, minden alkalmat felhasználtam arra, hogy egyhá-

zunk számára az államsegély felemeltessék, a főrendiházban pedig ezért kétszer is felszólaltam s talán nem is maradott felszólalásom mindig eredménytelenül. A képviselőháznak különben csak 3 évig voltam tagja, akkor önként lemondottam arról, mert a tordaaranyosmegyei főispán gr. Bethlen Géza mindenáron egy más képviselővel akart volt kicserélni s előbbi megválasztásom legbefolyásosabb embereit is megnyerte magának. De a miniszterelnök Tisza Kálmán megtudván az én lemondásom okát, amikor az országgyűlésre felmentem, azonnal magához hivatott s azt mondotta, hogy az abrudbányai képviselőséget biztosítja számomra, de maradjak benn a képviselőházban. Én azonban megköszönve azt, neki kijelentettem, hogy nem reflektálok többé a képviselőségre. A főrendiháznak azonban, melynek amíg meg volt, mindvégig tagja voltam, egyszersmind tagja voltam azon bizottságnak is, mely a főrendiház reformjára a javaslatot megtette s felszólalásomat ebben az ügyben a lapok is elismerőleg közölték.

De itt egy kellemetlen esetről is meg kell emlékezni. Egy Forstner nevű valami kicsapott klerikus a múlt század 60—70-es éveiben Ausztriában unitárius hiteszméket kezdett hirdetni, sőt unitárius néven Bécsben gyülekezetet is alakított. Emlékszem rá, hogy egyszer elődömhöz, Krizához is folyamodott azért, hogy avassa őt püspökké, hogy nagyobb tekintéllyel

folytathassa munkásságát. De Kriza természetesen kérésével elutasította, megírván neki, hogy ehez nincs joga, a püspököt saját hivei választják meg. Mindamellet a budapesti lapok többször hozták azt a hírt, hogy már a templomterv is elkészült. E hírek, amelyek engem is nagyon érdekeltek, úgylátszik, kellemetlenül hatottak és figyelmet ébresztettek a kormány köreiben is, mert engem azonnal kérdőre vontak többen a kormány férfiai közül, hogy mit akarunk, hogy mi a germanisationak akarunk tért nyitni Magyarországon. Nekem aztán sikerült a miniszterelnököt, a kultusz- és igazságügyi minisztert meggyőzni arról, hogy eszünk ágában sincs ez, nem is tudunk a németek ezen mozgalmáról semmit s ha amint a lapok azt is írták, hogy a német unitáriusok a budapesti német unitárius superintendentia felállítása céljából a kultuszminiszterhez akarnak folyamodni egy kérvénnyel, arra kértem a kultuszminiszter urat, hogy küldjék azt felvilágosítás végett hozzám, mert Magyarországon senki az én tudtom nélkül unitárius egyházközségeket nem állíthat, nekünk pedig német unitárius egyházközségről nincs tudomásunk, a mi hiveink mind törzsgyökeres magyarok, székelyek stb. Ezzel aztán véget ért ez a kellemetlen ügy. A kormány is megnyugodott az én kijelentéseimben.

Ennél most már egy kedvesebb emlék tárul fel lelkem előtt, 1896-ban az ország 1000

éves fennállásának emlékűnnepélye. Ez alkalomból rendezett országos kiállítást, melyen én is jelen voltam, a király nyitotta meg. Mintha még most is látnám mellette a királynét fia, Rudolf trónörökös elvesztése miatt a bánattól és fájdalomtól sötét arccal, de szemei a nagy nemzeti ünnep miatt örömet sugározva. E nemzeti ünnepély, amelyet minden magyar felemelt fővel büszkén ünnepelt meg, rám nézve azért is emlékezetes, mert ez alkalomból kaptam a királytól a kir. tanácsosságom után második kitüntetésemet a II. osztályu vaskoronarenddel s hogy kitüntetéseimet itt végezzem, 80 évem betöltésével 1915-ben a király még a Ferencz József-rend nagykeresztjével volt kegyes megajándékozni.

Még egy kedves emlékem van 1896-ból, az a nemzetközi unitárius konferencia, mely, valamint az az indítvány, hogy a nemzeti lelkesülést használjuk fel egyházunk érdekében egy alap gyűjtésére egyházi céljainkra ezeréves emlék-alap címen, az én indítványom volt. Az utóbbi sem maradt éppen eredménytelen, de az előbbi egy fényes lapot képez egyháztörténetünk könyvében. A konferencia Budapesten, szept. 6. és 7. napjain tartatott. Mind az angolok, mind az amerikaiak melegen karolták fel az eszmét és számosan jöttek el a konferenciára, az országból is sokan vettek abban részt. A konferencia lefolyásának részletes leírását mellőzöm, megjelent ez egy önálló füzetben az ott elhangzott összes

beszédekkel. Csak annak az öröömnek adok kifejezést, hogy a cél, mely szemem előtt lebegett a konferenciával, meggyőződéseim szerint el lett érve. Angol és amerikai testvéreinkben az irántunk való rokonszenvet még inkább fokoztuk s egyszersmind az ország és a nemzet iránt is a tiszteletet és nagyrabecsülést felébresztettük. Tehát hazafiui kötelességet is teljesítettünk egyházunk útján. Részint a konferenciát megelőzőleg, részint azután, angol és amerikai testvéreink közül többen meglátogattak aztán minket itt Kolozsvárt is és meglátogatták több egyházközségünket.

Hálátlan lennék, ha emlékeim sorában nem emlékezném meg egyházunk azon jóltevőiről, akik püspökségem alatt nagyobb alapítványokkal örökítették meg nevüket egyházunk évkönyveiben s jelentékenyen gyarapították anyagi erőnket. Báró Baldácsyról fennebb már megemlékeztem. Kelemen Benő többrendbeli és többnemű adományai mellett a kolozsvári tanuló ifjuság számára egy kórodai helyiséget vásárolt meg s abban leányaival 4 betegágyat rendezett be. A Paget-család tekintélyes összeggel örökítette meg egyik korán elhunyt tagjának, Paget Olivérnek emlékét, amely alapítvány az angol nyelv előmozdítására van téve kolozsvári kollegiumunknál. Lőrinczi Mihály és neje Gyergyai Rózalia kolozsvári 10 - 12 ezer frtot érő birtokukat a vallásközönségnek és a kolozsvári egyházköz-

ségnek hagyományozták egyenlő arányban. Özv. Mártonfi Gergelyné Koncz Juliánna 9000 frtot hagyományozott részint a kolozsvári, részint a székelykereszturi iskolák számára szegény tanulók segélyezésére. Kovács Dénes, ki kántorsággal kezdette pályáját, azután pap lett, onnan nyugalomba vonult, 40—50 ezer frt értékű vagyont — mit érnek mindezek a birtokok most! — nejével Bencze Annával egyházunknak hagyta. Hasonlóképpen Derzsi János 100.000 frt értékű vagyonát, Debreceni Szabó József és testvére Zsófia alapítványt tettek egy körlelkészi állás szervezésére Debrecenben, Deréky Gyula (református) neje báró Győrfi Róza emlékére 20.000 kor. hadikölcsön kötvényt. Br. Petrichevich Horváth Kálmán főgondnok úr többrendbeli évenkénti adományai mellett főgondnoksága 25 éves évfordulása alkalmából nejével gr. Csáky Katalinnal 10.000 koronát. Dr. Ferenczy Géza főgondnok az Unitárius Irodalmi Társaságnak 20.000 koronát. Br. Daniel Lajos isk. felügy. gondnok úr a székelykereszturi főgimnáziumnál 12.000 koronát. Özvegy Tóth Károlyné Gyulay Etelka édes atyja, Gyulay László emlékére 2000 Leut. Utoljára hagytam, akit legelőbb kellett volna említenem, Berde Mózsát, aki közel 1 millió frtot érő vagyonát végrendeletileg egyházunknak hagyományozta. De ki tudná mind elősorolni ezen nagyobb jótevőinket is csak az én püspökségem alatt, hát a kisebbeket, de ép

oly tiszteletre méltókat. Itt még csak egy pár székely afiát említem meg; u. m. Barabás Ferencet és nejét Barabás Ágneszt, akik 50.000 Leut adományozták az árkosi egyházközségnek, Bán Mózes és neje Pál Zsuzsánna 5000 Leut a székelykereszturi főgimnázium javára. Különben az 500 Leun felül adakozóknak a főhatóság most mindenkinek elismerő oklevelet küld.

Vajha emlékeimből ez a közlemény egy villanyszikra lenne, mely lánggra gyújtson minden szívet egyházunknak adakozásra és alapítványok tételére.

Zárom is emlékeimet azzal, hogy 1916-ban szerencsés voltam I. Ferencz József királyunkat a trónon követő szerencsétlen IV. Károly királyunk megkoronáztatásán jelen lenni. Ahogy ez lefolyt, az a fényes ünnepély örökre felejthetetlen marad előttem.

* * *

Az impériumváltozás óta is lehetnek még emlékeim, amint hogy vannak is, még pedig több rossz és kellemetlen, mint jó és kellemes, de ezeket máskorra hagyom. Most elégedjenek meg t. olvasóim ezzel a kis csokorral. Sok virágot fűzhetnék még ahhoz, de töviset is. Ezeket azonban elfelejtem. Ne legyen szúrós e csokor. Maradjon meg csak a virágok jó illata. Egyben hálát adok a gondviselő Istennek multamért, az Ő kegyelmét kérve éltemnek még hátralevő részére is.

Kolozsvár, 1925. május hóban.